5. “शोधनिबंध लेखन कौशल्यांचे विकसन ”

डॉ. राजाराम रा. जाधव

मराठी विभागप्रमुख, श्री. एम. डी. शाह महिला महाविद्यालय

शोधनिबंध लेखन कौशल्यांचे विकसन शोधनिबंध सादर करतांना शोधनिबंध लेखन कौशल्यांच्या विकसनशीलतेबाबत अपेक्षा व्यक्त होत आहे. याचा अर्थ शोधनिबंध लेखनाची अनेक कौशल्ये गृहित धरलेली आहेत. आणि या गृहित कौशल्यांच्या विकसनशीलते संदर्भातील काही मार्ग सांगणे अपेक्षीत आहे. या पार्श्वभूमीवर मराठी विषयाच्या विविध चर्चासत्रांमध्ये शोधनिबंध म्हणून जे काही सादर होत आहे त्या लेखन कौशल्याबाबत काही मुद्दे मांडण्याचा प्रयत्न आहे.

संशोधन हे मानवी कुतुहलातून निर्माण झालेले शास्त्र आहे. माणसाला असणारे हे कुतुहल त्याच्या स्वत:बद्दलचे – स्वत:च्या आंतरविश्वाचे आणि त्याच्या भोवतालच्या समष्टीबद्दलचे आहे. या कुतुहलातून जे ज्ञान निर्माण होते त्याचे साधारणपणे तीन प्रकारांमध्ये आपण वर्गीकरण करीत असतो. ते म्हणजे शास्त्रीय, समाजशास्त्रीय आणि कला विषयक. या तीन वर्गांच्या अनुशंगाने संशोधनाचे स्वरूपही तीन वर्गात विभागले जाते. जसे शास्त्रीय संशोधन, समाजशास्त्रीय संशोधन आणि कलाविषयक संशोधन होय. कला विषयक संशोधन म्हणत असतांना इथे साहित्य संशोधनाबाबत मुद्दे मांडले जाणार आहे.

उपरोक्त तीन ज्ञानक्षेत्रातील संशोधनाचे स्वारूप आणि त्यांच्या संशोधन पद्धती वेगवेगळया आहेत हे प्रथमता गृहित धरावे लगेल. म्हणजे शास्त्रीय संशोधन हे सामाजिक आणि साहित्यिक संशोधनापेक्षा वेगळे आहे. कारण येथे ज्ञान हे प्रयोगाने सिद्ध होत असते. तर सामाजशास्त्रीय संशोधनामध्ये सर्वेक्षण निरिक्षणादी मार्गाने आपण निष्कर्षांपर्यत पोहोचत असतो. साहित्य संशोधनामध्ये या दोहोपेक्षा वेगळया संशोधन पद्धतीचा अवलंब करावा लागतो.

संशोधनाची व्याख्या करतांना वेबस्टरच्या न्यू इंटरनॅशनल डिक्शरीमध्ये ‘‘ त्मेमंतबी पे ं बंतमनिस वत बतपजपबंस पदुनपतल वि मगंउपदंजपवद पद `ममापदह बिजे वत चतपदबपचंसय ` कपसपहमदज पदअमेजपहंजपवद `बमतजंपद `वउमजीपदह असे म्हटले आहे. म्हणजे संशोधन हे एक पद्धतीशास्त्र आहे. शोध घेणे, नव्याचा शोध घेणे पुराव्याद्वारे एखादी गोष्ट सिद्ध करणे किंवा सिद्धगोष्टीचे नव्या संदर्भात उपयोजन

करणे, चिकित्सा करणे असे अनेक अर्थ व प्रक्रिया आहेत. याचा अर्थ संशोध नही केवळ निरूपाधिक शुद्ध प्रक्रिया नाही. तिच्यात अनेक प्रक्रियांची समावेश होतो.

संशोधन कोणत्याही प्रकारचे असो. ते पुढील चार पायऱ्यांच्या आधारे करावे लागते. १– आरंभ किंवा प्रस्थान, २– प्रस्ताव किवा उपगम, ३ – पारख किंवा परीक्षण आणि ४– मांडणी किंवा निबंधन

अशा चार अवस्था मानता येतात. या चार पायऱ्यांची किंवा अवस्थांची आर्वतने संशोधनात होत असतात. 'पारखा' करिता प्रस्ताव फेटळला गेला तरी प्रश्न शिल्लक राहिला तर नवा प्रस्ताव आणावा लागतो.प्रस्ताव मान्य झाला तरी त्यातून नवा प्रश्न निर्माण होतो व पुन्हा आरंभाकडे जावे लागते. या आवर्तनांतून निभावून जातांना संशोधकाला स्मरणशक्ती आणि चिकाटी या गुणांपेक्षाही– १ जिज्ञासा, २ कल्पनाशक्ती ३ तर्कबुद्धि आणि ४ सारासार विवेक या गुणांची नितांत आवश्यकता असते.

संशोधनाच्या प्रस्थान, उपगम, परीक्षण आणि निबंधन या चार पायऱ्या आणि जिज्ञासा, कल्पनाशक्ती, ३ तर्कबुद्धि, ४ सारासार विवेक हे चार गुण विचारात घेवून आपण जेव्हा आज–कालच्या विविध पाळयांवरील अगदी तथाकथीत आंतरराष्टीय चर्चासत्र किंवा परिसंवादात जे शोधनिबंध सादर होतात त्यांचे स्वरूप, वेशिष्टे आणि शैली यांचा विचार केला तर निराशाच पदरात पडते. साहित्य संशोधन न करता साहित्य समीक्षा केली जाते. कधी कधी तर अगदी परीक्षण सुद्धा केले जाते आणि शोधनिबंध म्हणून सादर होते.

वास्तविक संशोधन आणि समीक्षा यांचे स्वरूप, वैशिष्टये आणि अंग समजून घेण्यामध्ये गल्लत होते. जशा संशोधनाच्या आरंभ ते निबंधन पर्यंत चार अंग किवा पायऱ्या आहेत तशाच समीक्षेत –वाचन, चिंतन /मनन, विश्लेषण, संश्लेषण, अर्थनिर्वाचन, मूल्यांकन आणि शब्दांकन अशा सात पायऱ्यांची किंवा अंगांची मांडणी प्रा. गंगाधर पाटील करतात. या अंगाचे नीटपणे आकलन झाले तर संशोधन आणि समीक्षा यांतील साम्यभेद लक्षात घेऊन त्यांचे यांचे वेगवेगळे लेखन करता येईल.

समीक्षा हा संशोधनात अंर्तभूत असलेला घटक आहे. मराठीतील ज्येष्ठ समीक्षक प्रा. वा. ल. कुलकर्णी समीक्षेला ''वाङ्मयीन मुल्यांचा शोध असे म्हणतात.'' समीक्षेत घेतला जाणारा वाङ्मयीन मूल्यांचा शोध असला तरी हा शोध ज्ञात असलेल्या वाङमयीन मूल्यासंदर्भातील शोध असतो. म्हणजेच समीक्षकाला वाङ्मय मूल्ये ज्ञात असतात. ही मूल्ये त्या विशिष्ट कलाकृतीमध्ये कुठे आणि कशी अभिव्यक्त होतात त्याबाबत रसिकतेने मांडणी करायची असते. अगदी अपवादात्मक समीक्षक या सगळयाच्या पुढे जाऊन त्या

विशिष्ट कलाकृतीमध्ये ज्ञात मूल्यांपलिकडील कोणती नवी वाङ्मयीन किंवा वाङ्मयेतर मूल्ये अभिव्यक्त होतात हे सांगण्याचा प्रयत्न करतात.

संशोधन हे शोधनिबंधासाठी असो किंवा प्रबंधासाठी असो समस्या निर्माण होण्यातून, प्रश्न पडण्यातून याचा आरंभ होतो. किंवा प्रश्न विचारून आरंभ होतो. पूर्वी मिळालेल्या ज्ञानाच्या बळावर समोरच्या गोष्टीचा मुकाबला करता येत नाही ज्ञानामध्ये तृटी आहे असे लक्षात आल्यावर प्रश्न कोणते विचारायचे हे ठरवावे लागते. नेमकेपणाने कोणते प्रश्न उपस्थित करायचे त्याची पूर्वज्ञानाच्या जोरावर कोणती उत्तरे ग्राहय धरायची हे कौशल्य संशोधकाने आत्मसात केलेले असले पाहिजे. हेच समस्येचे स्वरूप निश्चित करून उपगम – हायपोथिसीस निश्चित करण्याचे कौशल्य होय. पूर्वज्ञानातून निर्माण झालेला हायपोथिसीस पूर्ण करण्यासाठी संशोधकाला प्रस्तुत अशी सामग्री गोळा करावी लागते. या सामग्रीची व्यवस्थीत जुळणी किंवा समाकलन करावे लागते. म्हणजेच प्रश्नांकन, चयन आणि समाकलन कौशल्यांत संशोधक पारांगत असेल तर संशोधन प्रकियेची पहिली पायरी म्हणजे आरंभावस्था तो व्यवस्थित पार पाडू शकतो.

संशोधकाची जिज्ञासा आणि त्याचे पूर्वज्ञान यांना त्याने कल्पनाशक्तीची जोड दिली म्हणजे संशोधकाला प्रश्नाचे संभाव्य उत्तर सुचते हे उत्तर म्हणजे त्या संशोधकाचा तो प्रस्ताव किंवा उपगम (प्रपोज्ड हायपोथिसिस) असतो. संशोधकाला हा प्रस्ताव तयार करण्याचे कौशल्य आत्मसात करून घ्यावे लागते. प्रस्तावासाठीचा आद्य प्रश्न तयार करतांना संशोधक प्रश्नाचे स्वरूप कसे निश्चित करतो हे फार महत्वाचे असते. उदा. आदय प्रश्न लक्षणाविषयी, आतरदृष्टी विषयी किंवा नैपुन्या विषयी आहे त्या नुसार हायपोथिससि तयाार होतो.

सामान्यत: आद्यप्रश्न जितका मर्यादित तितका तो विचारायला आणि त्यावर उपगम प्रस्तावित करायला सोपा असतो. प्रश्न जितका मुलभूत आणि म्हणून व्यापक तितका तो विचारण्याची आणि त्यावर उपगम सुचण्याची तयारी कमी असते. अशा व्यापक प्रश्नाची उत्तरे प्रस्तानबिंदुवरच गृहित धरण्याची शक्यता जास्त असते. अशा गृहितकांना उपगम न म्हणता अभ्युपगम म्हणावे लागते.

संशोधकाला उपगमाचा पाठपुरावा कसोशिने परीक्षण करून करावा लागतो. या परीक्षणासाठी आवश्यक निकष आणि इष्ट निकष निश्चित करावे लागतात. या निकष निश्चिततेबाबतचे कौशल्य संपदन केलेले असवे लागते. परीक्षणाला उतरलेल्या उपगमाची म्हणजेच सिद्धान्ताची नीट मांडणी करणे म्हणजेच निबंधन करणे हे संशोधकाचे अखेरचे काम असते. हे निबंधन करतांना –

१ परिभाषेचा योग्य प्रकार निश्चित करणे

२ पूर्वसंचित ज्ञान कोणते गृहित धरले आहे हे स्पष्ट करणे

३ परीक्षणात पुढे आलेला साधक बाधक पुरावा मांडून त्याची चर्चा करणे

४ सिद्धान्त सांगतांता आधि काय पटवायचे आणि नंतर काय पटवायचे हे ठरविणे

ही निबंधनासाठीची कौशल्य संशोधकाने आत्मसात करून त्यात त्याने पारांगत असायला हवे.

आधारग्रंथ

कुलकर्णी वा. ल. (१९९०): ***समीक्षा नवी आणि जूनी,*** पॉप्युलर प्रकाशन: मुंबई

गणोरकर प्रभा आणि इतर (१९९५): ***समीक्षा संज्ञा संकल्पना कोश***, पॉप्युलर प्रकाशन: मुंबई.

जोशी वसंत, (१९८१): ***भाषा : साहित्य व संशेधन खंड १,२*** , पॉप्युलर प्रकाशन: मुंबई.

पाटकर विवेक(२००७) **संशोधन मार्गावरील प्रवास,** कांदिवली मुंबई.

पाटणकर जयश्री, (२०१०) ***संशोधनाची क्षेत्रे आणि पद्धती***, श्शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर.

पाटील गंगाधर, (१९९५) ***समीक्षा सिद्धंत*** , मेहता पब्लिकेशन: मुंबई.